

ҚАЗАҚТЫҢ
АТА ЗАҢДАРЫ

ДРЕВНИЙ МИР ПРАВА КАЗАХОВ

ESKI KAZAK HUKUK DÜNYASI

THE ANCIENT WORLD OF THE KAZAKH LAW

«Мәдени мұра»
Мемлекеттік бағдарламасының кітап сериялары
Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті
Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасы бойынша шығарылып отыр

«Мәдени мұра»

Мемлекеттік бағдарламасының кітап сериялары

Бас редакциясының алқасы

Тасмағамбетов И.Н., бас редактор

Тәжин М.М., бас редактордың орынбасары

Асқаров Ә.А., жауапты хатшы

Әбділдин Ж.М.

Әуезов М.М.

Байпақов К.М.

Зиманов С.З.

Кәлетаев Д.А.

Кекілбаев Ә.

Кенжеғозин М.Б.

Қасқабасов С.А.

Қойгелдиев М.Қ.

Мағауин М.М.

Мәмбеев С.

Нұрпейісов Ә.К.

Рахмадиев Е.Р.

Сүлейменов О.О.

Сұлтанов Қ.С.

Хұсайынов К.Ш.

ҚАЗАҚТЫҢ АТА ЗАҢДАРЫ

ДРЕВНИЙ МИР ПРАВА КАЗАХОВ
ESKI KAZAK HUKUK DÜNYASI
THE ANCIENT WORLD OF THE KAZAKH LAW

ҚҰЖАТТАР, ДЕРЕКТЕР
ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУЛЕР
ОН ТОМДЫҚ

МАТЕРИАЛЫ, ДОКУМЕНТЫ
И ИССЛЕДОВАНИЯ
В ДЕСЯТИ ТОМАХ

II ТОМ

Бас редакторы және «Бағдарлама» жетекшісі
Ұлттық Ғылым академиясының академигі Зиманов С.З.

Том жетекшісі Зиманов С.З.
Әзірлеушілер: Зиманов С.З., Қуандықов Б.Ж.,
Байжанова Қ.Ө., Дауталиев Қ.Н.

Редакция алкасы:
Зиманов С.З., заң ғылымдарының докторы;
Әбішев К.А., заң ғылымдарының кандидаты;
Құл-Мұхаммед М.А., заң ғылымдарының докторы;
Мұхамеджанов Б.Ә., заң ғылымдарының кандидаты;
Нәрікбаев М.С., заң ғылымдарының докторы;
Сапарғалиев Ғ.С., заң ғылымдарының докторы.

Главный редактор, руководитель «Программы»
академик Национальной академии наук Республики Казахстан
С.З. Зиманов
Руководитель тома С.З. Зиманов
Подготовили: С.З. Зиманов, Б.Ж. Куандықов,
К.У. Байжанова, К.Н. Дауталиев

Редакционная коллегия:
Зиманов С.З., доктор юридических наук;
Абишев К.А., кандидат юридических наук;
Кул-Мухаммед М.А., доктор юридических наук;
Мухамеджанов Б.А., кандидат юридических наук;
Нарикбаев М.С., доктор юридических наук;
Сапарғалиев Ғ.С., доктор юридических наук

ББК 67.3

Қ 19

«ИНТЕЛЛЕКТУАЛ — ПАРАСАТ» ЗАҢ КОМПАНИЯСЫ
ЮРИДИЧЕСКАЯ КОМПАНИЯ «ИНТЕЛЛЕКТУАЛ — ПАРАСАТ»

Қ19 **Қазақтың ата заңдары: Құжаттар, деректер және зерттеулер=Древний мир права казахов.** Материалы, документы и исследования. 10 томдық. /Бағдарлама жетекшісі: С.З. Зиманов. Өзгертіліп, толықтырылған 2-басылым. Қазақша, орысша, түрікше, ағылшынша.— Алматы: Жеті жарғы, 2004. («Интеллектуал-Парасат» заң компаниясы). 2-том.—2004.— 672 бет.
ISBN 9965-11-148-0

Бұл томда белгілі ғұлама ғалымдардың, зерттеушілердің, жазушылардың қазақ әдет-ғұрып құқығы, оның бастаулары мен еркіндік идеяларына негізделген қағидалары, атақты «Жеті жарғы», «Есім ханның ескі жолы», «Қасым ханның қасқа жолы» заңдар жинақтары туралы, Ұлы дала демократиясы туралы ой-пікірлері мен тұжырымдары жайлы сөз болады.

Бұл еңбек көшпелі қазақ қоғамының тарихын, бітім-болмысы мен құқығын, шешендік билік дәстүрлері мен рухани мұраларын зерттеуші-ғалымдарға, мұғалімдерге, жоғары және орта оқу орындарының студенттеріне және қазақ тарихын сүйіп оқитын көпшілікке арналған.

Қ $\frac{1203010000-028}{419(05)-2004}$ 24-2004

ББК 67.3

ISBN 9965-11-148-0 (Т. 2)
ISBN 9965-11-141-3

- © «Жеті жарғы» ЖАҚ, 2001
- © «Жеті жарғы» ЖШС, өзгертіліп, толықтырылған 2-бас., 2004
- © Авторлар ұжымы, 2004
- © Зиманов С.З., Қуандықов Б.Ж., Байжанова Қ.Ө., Дауталиев Қ.Н., құраст., 2004
- © Көркемдік безендірілуі, «Баур плюс» ЖШС, 2004

ҚАЗАҚТЫҢ
АТА ЗАҢДАРЫ
ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ
РАБОТЫ
О ДРЕВНЕМ ПРАВЕ
КАЗАХОВ

Қазақ құқығын бағалау тарихы туралы

Зиманов С.З.

Астана қаласында Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты ғимаратының алдында XVII ғасырдың екінші жартысы мен XVIII ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген үш биге: Төле, Қазыбек, Әйтеке билерге қатар отырған түрінде көрнекті ескерткіш орнатылған. Олар көшпелі шығыс халықтарының әдетінше төбе басында орналасқан. Олардың бірі сол қолын жүрек тұсында ұстап халқына тәжім еткендей түрде отыр, екіншісі шешендігімен көрініп, жартылай жұмылған оң қолын алдына тосуда, ал үшіншісінің қолында қағаздары бар. Бұл көрініс әрбір қазаққа жақын, әрі түсінікті. Бұл Республикамыз тәуелсіздік алғаннан бері «ресми мойындалмаған» қазақ мемлекетінің символына айналуда. Бұл билерге арналған ескерткіш көпшілік халық тағзым ететін орынға да айналып отыр. Ешбір мемлекетте сот әділдігі өкілдерінің бейнесі мемлекеттік символға дейін көтерілмеген. Бұл халық санасында тарихи тұрғыда қалыптасқан «дала демократиясының» құқықтық жүйесіне берілген жоғары баға.

Қазақ құқығының тарихын түбегейлі зерттеу соңғы он жыл ішінде, яғни Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан бері (1990 жылдан бастап) ғана қолға алына бастады. Оған осы томға енгізіліп отырған зерттеушілер мен мәдениет қайраткерлерінің еңбектері айғақ.

Қазақ халқының өз-өзін тануда, тарихын тануда «идеологиялық бұғау» болған, ғасырларға созылған дәуірдің жойылуы нәтижесінде қазақ рухы көтеріліп, көптеген зерттеушілердің еңбектеріне арқау болуда.

I

Қазақ құқығы жер шарының Батыс Сібір және Орталық Азиялық бөлігіндегі кең далада қалыптасып орныққан көшпелі түркігилді өркениеттің мәдени құндылықты құбылыстарының бірі. Бұл аймақ тарихи әдебиеттерде қыпшақтардың отаны—Ұлы Дала деп, немесе осы жерлерді мекендеген этникалық бірлестіктердің атымен Қазақия деп аталды. Бұл Ұлы Даланың дамуында өзіндік ерекшеліктері болды. Олар мынадай еді: а) бұл мыңжылдықтар бойы көптеген тайпалар мен этностар көшіп-қонып жүрген кең де «еркін аймақ» болды; б) бұл жерлерді мекендеген халықтар негізінен дамыған көшпелі мал шаруашылығымен айналысты; в) Осы «еркін аймақта» қазақ-түркі этносының біртұтас тілдік мәдениеті және көшпелі қазақтардың өзіндік мейлінше дамыған демократиялық құқықтық мәдениеті қалыптасып, бекіді.

Қазақ құқығы, құндылықтары — бостандық, әділдікке негізделген қасиеттері «Далалық Демократия» шеңберінде дамыды. Сот билігі беделінің өсуі, жоғары сатыға көтерілуі, билердің халық ілтипатына бөленуі қазақ құқығының өзіндік қырын аңғартады. «Шығыстық» тирандық заңдардың қазақ сахарасында орын алмауы, олардың ықпалының әлсіздігі — бұл да қазақ құқығының ерекшелігі. Қазақ құқығында өлім жазасы, түрмелер (зындандар) бас бостандығынан айыру, денеге зақым келтіру, қылмыстық қудалау болған жоқ. Барлық даулар азаматтық-құқықтық сипатқа ие болды және олар үшін мүлктік жауапкершілік қолданылды.

Қазақ құқығы нормаларын ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші, әрі реформаторы, сот билігін ел бірлігіне арнаған, көне дәстүрді берік ұстаған билер деп аталатын ерекше тап еді. Бұл қазақ билері Шығыстағы басқарушы-билерден өзгеше болып қалыптасты. Олар әрі ақын, әрі шешен, философ, әрі ойшыл, әдет-ғұрып құқығының білгірі және оның реформаторы, әскери қолбасшы және басқарушы еді, ал көзқарасы негізінен — өз қызметінде жергілікті ру мүдделерінен бұрын Қазақия халқының мүддесін жоғары ұстаған, сонымен бірге олар қоғамдық пікірдің бақылауында болды. Қазақ биінің моральдық-құқықтық мәртебесі халықтың — «Атаның баласы болма, адамның баласы бол» деген талабынан көрініс тапты. Дәл осы пікірді XVIII ғасырдың басында өмір сүрген атакты Әйтеке би: «Өмірім өзгенікі, өлім ғана өзімдікі» — деп әдемі айшықтаған болатын.

Қазақ құқығы бойынша сот әділдігін іске асыру әділдік, халықтық және адамгершілік идеологиясына негізделді және оның түп мақсаты дауласушы жақтарды татуластыру болып табылды. Қазақ құқығында бауырласу және некелік одақ құру институты кеңінен қолданылды. Дауды қарастырудағы қарапайымдылық, сот әділдігімен дәлелдеу бостандығының қамтамасыз етілуі, тараптардың және процеске қатысушылардың әрқайсысының өкілдерінің іске қатысу мүмкіндігінің шектелмеуі, тараптарды татуластыруға тырысу және соттық шешімдердің, тіпті кінәлі тарапқа қатаң жаза тағайындалған кезде де қоғамның алдындағы әділеттігі мен логика заңдарына сай болуын қамтамасыз ету билер сотының нысаны мен мазмұнын құрады.

Қазақ құқығының негізгі қайнар көзі — Ұлы Даланың нормативтік ережелер жүйесі қаншама ғасырлар бойы тікелей және жанама түрде әр түрлі мемлекеттер тарапынан қысым көріп, олардың идеологиясының әсерін сезінсе де, өзінің таңқаларлық өміршеңдігін сақтап келді. Әрине, қазақ қоғамы осындай күштердің әсерінен елеулі түрде өзгеріске ұшырап отырған, бірақ оның құқықтық мәдениеті мен тіл мәдениетін сшкім, ешбір күш өзгерте алмады. Олар мұндай қиын-қыстау жағдайларда, тек өзін-өзі сақтап қана қоймай ішкі күшке ие болып нығая түсті. Ұлан байтақ қазақ даласында болған өзгерістер мен төңкерістерге қарамастан, күні бүгінге дейін сақталып, өзінің бастапқы «мәйегін» жоғалтпаған қазақ құқығының өміршеңдігін, оның негізі, құрылымының өзегі табиғи еркіндік, әділдік, өнегелік идеяларымен үндестікте болуымен түсіндіруге болады.

Көшпелі мемлекеттің мәдени және демократиялық дәстүрлеріне негізделген Қазақ құқығы өзін тудырған дәуірлерден өтіп қана қоймай, оны нешеме

белестерге артына тастап үлгерді. ХІХ ғасырға дейін, кейбір жағдайларда ХХ ғасырдың басына дейін өзінің реттеушілік мәнін жоғалтпай сақтап келді. Қазақ құқығының бұлай ұзақ өмір сүруін екі негізгі жағдаймен түсіндіруге болады: біріншіден, көшпелі өркениеттің шаруашылық-тұрмыстық, дүниетанымдық негіздері қазақтың кең даласында жаңа дәуірге дейін сақталды. Екіншіден, қазақ құқығы халықтың тыныс-тіршілігінің өзегімен қисындас болатын, халықтың өзіне жақын -тәндес, жалпы адам баласының мәңгілік рухани бітім-болмысына, талабына сай болатын.

II

Қазақ құқығын, оның тарихын, нормативтік құрылымын, көшпелі өмірдің демократиялық мәдени құндылықтарын зерттеу кеш басталды. Еуропа үшін қазақ көшпелі әлемі ХVІІІ ғасырдың соңы мен ХІХ ғасырдың басында ғана белгілі бола бастады. Бұл жағдайды бірнеше себептермен түсіндіруге болады: 1) ұлан-ғайыр Орталық Азияның «еркін» даласын мекендеген қазақ қоғамы Азия мен Еуропаның біраз бөлігін ертеде дүр сілкіндірген ірі саяси және соғыс науқандарынан тыс қалып отырды. Осыған орай әйгілі саясаткерлер мен өзара мемлекет қатынастарының, зиялы қауымның назарына ілінбеді; 2) қазақ қоғамы ғасырлар бойы негізінен мал шарушылығымен айналысқан көшпелі, жазу-сызудан гөрі ауыз әдебиетіне, еркіндік пен бейбіт өмірге бейімделген халықтардан құралды. Өркениетке сыртын беріп елеусіз қалған қазақ қоғамында шаруашылықты жүргізудің көшпелілік тұрақтылығы көп уақыттар бойы сақталынды; 3) көшпелі қазақ қоғамы Сөз бен Заңның үстемдігін қолдаған өзіндік ішкі идеология негізінде қалыптасты. Бұндай Кең дала сипаттары еркіндік пен бостандықты пір тұтқан заң ережелерінің, әдеттік-құқықтық жүйенің еркін орнығуына негіз болды.

Отарлаушылық-экономикалық мүддені көздеген шет мемлекеттердің сыртқы саясаты ХVІІІ ғасырдан бастап Қазақстанға деген қызығушылығы мен қысымын күшейте түсті. Сонымен бірге қазақ құқығын тануға, дендеп зерттеуге кеңінен жол ашылды. Бұл бағытта көрші Ресей патшалығы зор белсенділік көрсетті. «Артта қалған» Қазақияның ішкі дүниесі Еуропалық деңгейде білім алған зиялы қауымдардың, шығыс халықтарының тарихына әуесқойлардың назарына іліне бастады. Олардың ішінде тәжірибелі зерттеушілерге қазақтың құқықтық мәдениетінің, оның өзіндік бітім-болмысы мен құндылығы ерекше әсер етті. Олар құнды пікірлер білдірді. Орыстың шығыстанушы-зерттеушісі А. Левшин қазақтың құқықтық өмірінде «Алтын ғасыр» дәуір болғандығы туралы алғаш пікір білдірді (1832 ж.). Қазақияда бірнеше жыл болған Польша саяхатшысы А.Янушкевич (ХІХ ғасырдың ортасы) шешендігімен және дүниетаным қабілетімен көпшілікті таңдандырған дала Демосфендері мен Цицерондарын өркениетті әлем кезінде, алдағы уақытта мойындауға мәжбүр болады деп көрсеткен.

Қазақ құқығын зерттеуде үш кезенді бөліп көрсетуге болады. Оның бірінші кезеңі Қазақ Даласын патшалық Ресейдің отарлауымен байланысты.

Хронологиялық түрде ол XVIII—XX ғ. басын қамтиды. Екінші кезең — Кеңес өкіметімен тұстас (1917—1989 жж.). Үшінші кезең тәуелсіз қазақ мемлекеті — Қазақстан Республикасы (1990 жылдан бастап) құрылған кезден басталады. Алғашқы екі кезеңде қазақ құқығының мәселелерін қарастыру патшалық Ресейдің отарлау саясатына, кейін Кеңестік мемлекеттің империялық саясатының бағытына сай жүргізілді. Әдет-ғұрып ережелеріне негізделген қазақ құқығын жүйелі, объективті түрде зерттеу тек соңғы жылдары — үшінші кезеңде бой көтерді.

Патшалық Ресей Қазақстанды отарлау саясатын жүргізу барысында, орыс шенеуніктерінің өздері мойындағандай, ежелгі қазақ ата заңдарының, сондай-ақ саяси өмірдегі және қоғамдық сана-сезімдегі билер соты ролінің мықтылығы оларды таңқалдырады. Патшалық Ресейдің отарлау саясаты неғұрлым белсенді жүргізілсе, қазақ даласының ежелгі құқық құрылымының оған қарсылығы соғұрлым күшті болды. Кешікпей-ақ қазақ қоғамына ықпалын күшейту үшін, оның құқықтық жүйесін тұсауламай, оны өзінің отарлаушылық пиғылына ыңғайламай отарлау саясатын жүзеге асыру мүмкін еместігіне патшалық өкіметтің көзі жете бастады. XIX ғасырдың 20-шы жылдарынан бастап патша өкіметі өзінің отарлау саясатын күшпен енгізе алмайтындығын түсініп, ендігі жерде қазақтың құқықтық мәдениетін, құқықтық болмысын түсіну, зерттеу мақсатымен қазақ даласындағы құқықтық нормаларды жинау, оларды бір жүйеге келтіру жұмысын жүргізу туралы бұйрық береді. Мысалы, И.А.Козлов Петербург университетінің заң факультетін бітірген соң (1877 ж.) өзінің сұрануы бойынша Омбы қаласына — Қазақ Даласының «Сібір басқармасына» жіберіледі. 80-ші жылдары оның бастамасы бойынша қарамағына Орталық Қазақстанның біраз бөлігі кіретін Батыс Сібір генерал-губернаторы мақұлдаған «Құқықтық әдет-ғұрыптар туралы мәліметтерді жинау» жұмысы басталады. Ол өзінің 1882 жылы жариялаған алғашқы мақалаларының бірінде «билер сотын» жоюдан сақтап қалудың қажеттілігі туралы жазған еді. Ол: «В сознании народа звание бия принадлежит тем немногим, которые отмечались безукоризненной честностью, с природным умом, соединяют глубокое познание в коренных обычаях народа. Бий есть живая летопись народа, юрист или законовед его»¹ — деп жазған. Ол өзі редакторлық еткен «Особое прибавление к Акмолинским областным ведомствам» (1888—1894 жж.) газеті арқылы «Дала заңдары» туралы мақалалар жіберуін сұрап, қазақ-әдет-ғұрып құқығының жергілікті білгірлеріне өтініш жібереді². Қазақ құқығы туралы дәл осындай пікірді орыстың тағы бір жас зерттеуші-шенеунігі Н.Н.Максимов та ұстанған. Ол да А.И. Козлов сияқты Петербург университетінің заң факультетін бітірген. 1883—1898 жж. аралығында ол Дала Өлкесінде (Омбы қаласында) жұмыс істеді, қазақтардың арасында ел аралап, билердің қызметімен, қазақ әдет-ғұрып құқығымен, оның болмысымен танысып, оны зерттеумен айналысты. Ол жариялаған мақалалар мен жазба деректерінің көпшілігінде билердің роліне және «дала құқығына» жоғары баға

¹ Материалы по обычному праву казахов. Алма-Ата, 1948. С. 224.

² Особое прибавление к Акмолинским областным ведомствам. Омск, 1888. № 14.

берілген, сондай-ақ олардың ежелгі маңызының бүгінде төмендеуінің себептерін өзінше түсіндіруге тырысқан. Соған қарамастан ХІХ ғасырдың соңында да бидің шешімі «мүлтіксіз орындалуы тиіс» екендігін байқауға болатындығын жазды¹. Өзге де озық ойлы орыс чиновниктері сияқты ол да қазақ «әдет-ғұрып құқығының жинағын» құрастыру қажеттілігіне патша әкімшілігінің көзін жеткізуге тырысып бақты. Өзінің бұл идеясын дәлелдеуде ол қазақ құқығының аз зерттелгендігін, оның нормалары мен институттары түрлі сыртқы әсерлердің салдарынан өзгеріп бара жатқандығын тілге тиек етті, бұрынғы билердің азайып бара жатқандығын түсіндірді. Ол мұсылман құқығы — шариаттың қазақтардың құқықтық өміріне қолданылуына қарсы болды². Осы және өзге де пікірлерді негізді деп тапқан патша үкіметі, ХІХ ғасырдың 40 — 60-шы және 80-ші жылдарында қазақ қоғамындағы басқару жүйесін және ондағы билердің ролін зерттеу жөнінде бірнеше рет арнайы комиссия құрған болатын. Патшалық комиссиялардың бірқатар қызметінің нәтижесінде қазақтардың әдеттік-құқықтық ережелері туралы көлемді материалдар жиналады. Бұл материалдардың ғылыми-танымдық бағасы өте зор болды. Жиналған материалдардың біраз бөлігі кезінде қазақ әдет-ғұрып құқығы нормаларының жинағы түрінде жарияланды. Қазақ әдет-ғұрып құқығы туралы көптеген мағлұматтар КСРО-ның және Ресей Федерациясының, Мәскеу, Петербург, Омбы, Орынбор, Ташкент, Томск, Алматы қалаларының мұрағаттық қорларында сақталған. Осы кезде қазақ әдет-ғұрып құқығы туралы: «Сборник обычного права сибирских инородцев» (Самоковасов Д.Я. Варшава, 1876); «Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющие в Малой киргизской Орде силу закона» (Баллюзек Л.Ф. Оренбург, 1871); «Обычное право киргизов» (Козлов И.А. Омск, 1886.); «Материалы для изучения юридических обычаев киргизов» (Маковецкий К.Е., 1886); «Обычное право киргиз» (Леонтьев А. М., 1890) және тағы басқа да зерттеулер, жинақтар бірінен соң бірі шыға бастады.

Қазақстандағы отаршылық-әкімшілік жүйенің мекемелерінде жұмыс істеген білімді орыс шенеуніктерінің, әсіресе жас буын арасында «артта қалған», «мешешу» қазақ қоғамымен етене жақын танысу, оның құқықтық мәдениетіне деген өзіндік қызығушылықтарын тудырады.

Қазақ құқығы нормаларын жинаудан оларды зерттеуге көшуге бетбұрыс екінші кезеңде — 1917 жылғы Ресейдегі төңкерістен кейін жасалды. Ұйымдық тұрғыдан Қазақ ССР-нің Ғылым Академиясы мен оның құрамында Құқық бөлімінің (1946 ж.), Философия және құқық институтының (1958 ж.), оның негізінде — Ұлттық Ғылым Академиясының құрылымындағы Мемлекет және құқық Институтының құрылуы (1992ж.) Қазақстан Республикасындағы тарихи-құқықтық зерттеулерге елеулі тың серпін берді.

¹ Максимов Н.Н. Народный суд у киргизов // Журнал Юридического общества при Императорском Санкт-Петербургском университете. 1897. Кн. 7. С. 65.

² Максимов Н.Н. О необходимости приступать к составлению сборника Киргизского обычного права: Отчет о деятельности Западно-Сибирского Русского географического общества за 1897 год. Омск, 1899. С. 9 — 12.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Қазақ құқығы, оның көне институттарын зерттеуге деген ғылыми құлшыныс белгі берді. Алғашқыда бұл «Қазақстан тарихының» очерктерін, кейінірек көп томдық басылымдарын дайындау үстінде жүргізілді және онда Қазақстанның Орта ғасырлардағы қазақ тарихын жазуда сол кездегі құқықтық жүйеге ат басын бұрмай өту мүмкін емес болатын. Сонымен бірге арнайы зерттеулер де жүргізіле бастады. Осы жылдары Т.М.Күлтелеевтің, С.Л.Фукстің арнайы құқықтық зерттеулері, «Материалы по обычному праву казахов» т.1 (1948 ж.), «Материалы по политическому строю казахов» т.1. (1960 г.), «Проблемы казахского обычного права» (1989 г.) атты еңбектер жарық көрді. Әсіресе Қазақстанның тәуелсіз мемлекет дәрежесін алғаннан кейін құнды, күрделі еңбектер, зерттеулер жарияланды. Еліміздің саяси және құқықтық тарихына арналған бірталай кандидаттық және докторлық диссертациялар қорғалды. Олардың ішінде докторлық зерттеулер: З.Ж.Кенжалиевтің «Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет» (1996 ж.), Н.Өсеровтің «Қазақ құқығы және мұсылман құқығының нормалары» (1998 ж.), М.А.Құл-Мұхаммедтің «Алаш» партиясы қайраткерлерінің саяси-құқықтық көзқарастары» (1999 ж.), С.Өзбекұлының «XVII ғасырдан XX ғасырдың басына дейінгі Қазақстандағы қоғамдық-саяси және құқықтық ой-пікірлер» (1999 ж.). Ал кандидаттық диссертациялардың ішінен: К.А.Абишевтің «Русская передовая интеллигенция Западной Сибири в истории политической и правовой мысли Казахстана» (1990ж.), Н.А. Ахметованың «Институт «кун» в обычном праве казахов», Ш.А.Андабековтың «Билердің төтенше съездері» (1995ж.), Г.З. Ыдырысовтың «М.Сералиннің саяси және құқықтық көзқарастары» (1985 ж.) және т.б. атап өтуге болады.

Кеңес өкіметі дәуірінде жасалған зерттеулер қаншалықты маңызды болса да, «таптық көзқараспен» шектеліп, қоғамның қанаушылар мен қаналушылар деген бөлінуіне негізделген тар идеологиялық мақсаттарды көздеді. Сондықтан да, билердің, шешендердің, қазақ ата заңдарының білгірлерінің көпшілігі халықтың ауқатты бөлігінен шыққандықтан, оларға деген көзқарас та теріс болды. Қазақ қоғамы және ондағы құқықтық құрылымдар Кеңестік дәуірде «үлкен саясатқа» қарсы жүйелер ретінде бағаланды.

Кеңес өкіметі тұсындағы жаппай қуғын-сүргінге ұшырату науқаны кезінде халықтың көзі ашық оқыған зиялы қауымның қолында сақталған көненің көзі саналатын құнды қолжазбаларды да өртеп, құртып жіберді. Кейінгі кездегі елімізде жүргізіліп жатқан қуғын-сүргін құрбандарын ақтау «ежелгі қазақ құқығын» қайта түлетуге мүмкіндік тудырды.

III

Қазақ қоғамында Сөз құдіретін жоғары бағалаған. Дауласқан даугерлерді, жауласқан ішкі жауларды бір ауыз сөзбен тоқтатқан. Шешендік өнер адамдардың қарым-қатынастарының барлық деңгейлерінде — отбасылық, рулық, мемлекеттік — негізгі атрибуттардың бірі болып есептелді. Сөздік қордың байлығы, оны пайдалана білу ерекше бағаланды. Қазақи сот билігі — билер соты шешендік

сөз күш-күдіретіне негізделген. Би — қазақ құқығы нормаларының білгірі, әрі шешен болған. Шешендік өнердің бастапқы қайнар көзі, оның сақтаушысы, әрі реформаторы — соттық билікті жүзеге асырған билер болатын. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев XVII—XVIII ғ.ғ. өмір сүрген қазақтың атақты үш биі — Төле, Қазыбек, Әйтеке билер туралы: «Үш данагөйдің өнегелі өмірі, ел қамын жеген адал еңбегі, топ бастаған көсемдігі, от ауызды, орақ тілді шешендігі, мүлтіксіз әділдігі жөніндегі айтар әңгіме аз емес» — деп жазды. Кезінде бұл пікірді Ұлттық Ғылым Академиясының бірінші Президенті, белгілі академик-ғалым Қ.И.Сәтбаев та айтып еді. Билер туралы бізге жеткен: «Ханда қырық кісінің ақылы болса, биде қырық кісінің ары, білімі бар» — деген халық даналығы жоғарыда айтылған ойдың шындыққа жанасатындығын білдіреді. Халықаралық дәрежеде танымал жазушы Ә.Нұрпейісов: «С годами я, все чаще оглядывая мысленно скрытые пласты веков казахской истории, все более и более поражаюсь ... Три мудреца, чьи имена сегодня не сходят с уст благодарных потомков — Төле, Казыбек, Айтеке, — не только были наделены Богом великим ораторским искусством. Они точно так же, как Цицерон в древнем Риме, исполняли широкий круг государственных обязанностей — в том числе судей-биев, утверждая тем самым своими деяниями принципы демократии Великой Степи» — деп жазды. Қазақстандық сыншы-жазушы Г.Бельгер қазақтың үш биі туралы айта келіп, оларды «үш пайғамбар» деп атайды.

Осы томға енгізілген, соңғы он жыл ішінде жарияланған отандық және шетелдік авторлардың көптеген зерттеулері Қазақияның рухани тарихымен Ата Заң -ережелерінің ерекшеліктерін, байлықтарын мейлінше ашып көрсетеді. Осы арада төмендегі белгілі ғалымдар мен жазушылардың, қоғам қайраткерлерінің пікірлері құнды ойларға толы. Көрнекті зерттеуші Б.Адамбаевтың пікірі бойынша: «Қазақ шешендік өнері XII-XIII ғасырларда Майқы би мен Аяз билерден басталады». Аты әлемге әйгілі жазушы, ғалым, әрі қазақ тарихының білгірі М.О.Әуезов: «Әрбір хан өз қасында ақылшы болатын биді таңдағанда, ең алдымен сөз тапқыш өткір деген шешеннен, судырлаған ақыннан алатын», — деп жазды. Ұлттық әдебиет тарихын зерттеуші Р.Бердібаев: «Ұлы билер барлық кезде үлкенді-кішілі іс-әрекетінің бәрінде ел мүддесін өз бастарының мүддесінен жоғары қойған» — деп жазды.

Қазақ атазандарының мәнін тек қана Қазақияның этномәдени шекарасындағы өзіндік нормативтік ролімен түсіндіруге, шектеуге болмайды. Онда біз аясы кең қазақ құқығын белгілі қысаңдықтың бұғауында қалдырарымыз хақ. Ол бір мезгілде бірнеше функция (қызмет) атқарды: реттеушілік, басқарушылық, біріктірушілік, қорғаушылық және адамгершілік. Ол кең мағынада алғанда заң да, билік те, қоғамдық болмыс пен өнегеліктің қайнар көзі де, рухани құндылық та болды. Осындай өзіне тән тұрақты сипаттарының арқасында «Қазақ құқығы» өзіндік қоғамдағы күшін ғасырлар бойы сақтап қалды. Мұсылман құқығының, монғол құқығының, тегеуіріні мықты орыс заңының ықпалында кетпей өзінің бет-бейнесін сақтап қалды. Көршілес елдердің құқық жүйелерінің Қазақ құқығына әсері болса да оны жоятын күшке ұласа алмады. Қазақ құқығының түбегейлі құрылымы кешегі жаңа заман дәуіріне дейін қоғамдағы ықпалын жой-

мады. ХІХ ғасырдың ортасында Шоқан Уәлиханов айтқандай: «Билер соты, 50 жыл бойғы орыс саясатының әсеріне қарамастан, бізге дейінгі жүздеген, бәлкім, мыңдаған жылдар бұрын қандай болса, сол қалпында қалды».

Қыпшақтардың Ұлы Даласының ерте құлдырауы—қазақ даласындағы құқықтық мәдениеттің құлдырауына соқтырған жоқ. Бұл қарама-қайшылықты процесте оның ұлан-ғайыр «еркін» даладағы өмірі өз әсерін тигізген болуы мүмкін. Бірақ ортағасырлық қазақ даласының шаруашылық, мәдени тұрғыдан басқа елдермен салыстырғанда артта қалуы да қоғамға өз әсерін тигізбей қалмады. Ұлан-байтақ орталық Азиялық аймақ әлемдік тарихтың сахнасынан ығысып, ұзақ уақыт бойы ұмыт қалған болатын. Бұны да ескерген жөн.

Қазақтың дәстүрлі құқықтық мәдениетін зерттеу бастапқыда Сталин қайтыс болғаннан кейінгі кезеңде, кейін Кеңес өкіметі тарағаннан соң Республикамыздың өзекті мәселелерінің біріне айналды. Оған тіл мамандары, әдебиетшілер, тарихшылар мен заңгерлер де қатысты. Біртіндеп ортағасырлық қазақ тарихында «соттық-құқықтық өркендеу» кезеңінің тұтас бейнесі құрылды.

Қазақ құқығы мен билігін әр түрлі тұрғыдан зерттеу оларды көшпелі түркі цивилизациясының құнды мұраларының бірі ретінде сипаттайды, олардың құқықтық мәдениет аясындағы орны мен ерекшеліктерін ашып көрсетеді.

К оценке казахского права в истории мысли

С.З. Зиманов

Перед зданием Верховного суда Республики Казахстан в г. Астане установлен монументальный памятник трем выдающимся биям-судьям: Толе бию, Казыбек бию и Айтеке бию, жившим во второй половине XVII в. и в первой половине XVIII в. Они изображены крупным планом (высота — 3,5 м), с гордой осанкой, по-восточному сидящими на небольшом возвышении. Один из них приложил левую руку к сердцу, другой держит полусогнутую правую раскрытую руку перед собой, будто произносит речь, а у третьего — в руках свитки грамоты. От них веет разумом и мудростью. Каждый из них и вместе взятые близки и понятны казаху, который по вековой традиции с молоком матери впитывает уважение к истокам справедливого правосудия и его выдающихся носителей. Это изображение трех вершителей «степного правосудия» с приобретением Республикой государственной независимости (с 1990 г.) стало символом Казахского государства и местом массового почитания и коленопреклонения.

Я не помню стран и государств, в том числе почитающих Фемиду, на анналах и фронтонах которых возвышались бы портретные образы выдающихся представителей правосудия. Видимо, казахская земля — исключение. Это и есть самая достойная оценка правовой системы «степной демократии». Она утвердилась естественным путем в историческом сознании народа как сама его непреходящая жизнь.

I

Казахское право было одним из культурно-ценностных феноменов кочевой тюркоязычной цивилизации, сложившейся и утвердившейся на обширном степном пространстве Западно-Сибирской и Центрально-Азиатской части Земли. Она называлась в поздней исторической литературе Великой Степью — родиной кипчаков, или Казахией, по имени этнических объединений. Фундаментальными особенностями эволюции этой части земли были: а) то, что она представляла огромную «свободную» зону, куда в течение тысячелетий стекались и переселялись племена, этносы с изначальными естественно-демократическими традициями и формировались на этой базе государственные структуры с устремлениями к мирной жизни; б) основной формой жизнедеятельности населения и способом производства было развитое кочевое скотоводство, связанное со свободой освоения территорий и со свободой развития объединяющих

моральных ценностей, а также широкого пространственного мироощущения; в) здесь сформировались и утвердились богатая и внутренне единая языковая культура казахско-тюркского этноса и во многом оригинальная, демократическая по сути правовая культура кочевников-казахов.

Казахское право в наибольшей степени вобрало особенности и демократические ценности Великой Степи кипчаков (Дешт-кипчаков), и оно может быть названо правом «Степной демократии». Отличительной его чертой было признание верховенством правил поведения и судебной власти в общественной и политической жизни. Оно в содержательно-институциональном плане в периоды автохтонного развития существенно отличалось от так называемых «восточных», тиранических форм правосудия и наказания. Оно не знало уголовного преследования, лишения свободы и тюрем (зинданов), членовредительских наказаний и оскорбляющих личность постановлений. Все деликты и правонарушения считались гражданскими и вели к имущественной ответственности. Смертная казнь применялась очень редко и считалась исключительной прерогативой общего собрания народа (улуса, родового объединения).

Главным носителем норм казахского права, его хранителем и реформатором была особая прослойка людей, отвечавших строгим требованиям общественной оценки. Несмотря на то, что по древней традиции их называли биями, они отличались от традиционных на Востоке биев-правителей. Бии соединяли в одном лице поэта и оратора, мастера диалога, философа и мудреца, знатока норм обычно-правового законодательства и его реформатора, военного предводителя и правителя, а главное — они в своей деятельности интересы всего народа Казахстана ставили выше местных интересов и находились под контролем общественного мнения. Морально-правовой статус казахского бия-судьи выражен в требованиях и словах народного «договора» — «Атаның баласы болма, адамның баласы бол» — «Не будь сыном только своих предков, а будь сыном человечества». Эту же мысль образно выразил знаменитый Айтеке би, живший в XVII — начале XVIII в., сказавший о себе: «Өмірім өзгенікі, өлім ғана өзімдікі» — «Моя жизнь принадлежит народу, а мне принадлежит только моя смерть».

Правосудие по казахскому праву было основано на идеологии справедливости, народности и человечности с конечной целью достижения примирения спорящих и даже враждующих сторон. Широко применялись институты братания и заключения брачного союза. Простота и доступность, непосредственность и безотказность в рассмотрении споров, обеспечение беспристрастия суда и свободы доказывания, состязательность процесса, в котором значительную роль играли красноречие и разумная, последовательная логика, не ограниченная ничем возможность участия представителей сторон и каждого из присутствующих в процессе, стремление к примирению сторон и обеспечение большой логико-правовой убедительности решений в глазах общественности составляли суть и форму бийского суда.

Казахское право, основными источниками которого были обычно-нормативная система, ханско-бийские правовые уложения и сборники, культурные традиции Великой Степи, проявляло на протяжении многих веков удивительную

жизнеспособность в условиях прямого и косвенного засилия чужестранных и соседних государств, нередко мощного влияния их идеологии. Они силою и увещаниями временами настойчиво навязывали казахскому обществу свои режимы, угодные порядки. Казахское общество, понеся огромные потери, жертвы, разумеется, заметно менялось, но наиболее устойчивыми оказались развитая языковая культура, вобравшая богатство народной и рыцарской риторики своей эпохи, и правовая культура. Они даже в этих экстремальных условиях не только чудом уцелели, но и благодаря внутренней силе самосохранения укрепились. В основе казахского права и его нормативной системе лежали народность и естественная свобода человека, то есть такие нравственные идеалы и принципы, которые созвучны вечным стремлениям человека. Это одна из фундаментальных причин того, что казахское право оказалось сильнее мечей узурпаторов и их режимов.

Казахское право, имевшее тысячелетнюю историю, основанное на культурных и демократических традициях обычно-правовой системы, пережило и перешагнуло эпоху, его породившую. Оно продолжало сохранять регулятивную жизнеспособность до начала XX в. Долговечность казахского права можно объяснить двумя факторами. Во-первых, хозяйственно-бытовые, мировоззренческие основы кочевой цивилизации на обширной земле Казахии сохранились вплоть до новейшего времени. А во-вторых, казахское право максимально было приближено к самому народу, к логике его жизни, в значительной степени выражало извечную духовную суть человека и его устремления независимо от стадии развития.

II

Изучение казахского права, его истории, нормативной структуры, вобравшей в себя в силу особых условий регионального развития демократические ценности кочевого мира, относится к позднему времени. Да и Европа открыла его только в конце XVIII в. и в начале XIX в. Существует несколько объяснений такого положения: а) казахское общество представляло «свободную» зону обширной Центрально-Азиатской степи, расположенную в стороне от крупных политических и военных событий, нередко потрясавших значительную часть Азии и Европы и в силу этого приковавших к ним интерес владык и внимание интеллектуалов раннего и позднего средневековья; б) казахское общество было натуральным, бесписьменным и в течение многих веков оставалось в основном самодовлеющим кочевым обществом, тяготевшим к мирной жизни без претензий на серьезные завоевательные походы; в) кочевое общество аккумулировалось в значительной степени на своей собственной базе, в свойствах и чертах, характерных для развитой формы этого типа общественной организации, в которой установилось торжество Слова и Закона, ставших природно-неотъемлемыми от человека и для человека в общественном сознании. Задача изучения этой системы с целью ее утверждения и передачи следующему поколению с точки зрения внутренних потребностей сама по себе была решена. Она передавалась естест-

венным путем, как само воспроизводство рода; г) отчуждение Казахстана играло судьбоносно-противоречивую роль: здесь воцарился застой и законсервировались пастбищно-кочевой режим хозяйствования и связанная с ним социально-экономическая отсталость, и в то же время в их рамках получила «свободное» развитие почти до совершенства обычно-правовая культура изначальной свободы и народовластия. Жадный до корысти «цивилизованный» мир видел внешнюю нецивилизованность казахского общества. Так продолжалось довольно долго.

Интерес со стороны государств ближнего и дальнего зарубежья к Казахстану, более активно начавшийся с XVIII в. и вызванный в основном колониально-экономическими интересами и борьбой за расширение сферы влияния, привел к открытию занавеса и познанию казахского права. В этом больше других преуспело правительство царской России, обладавшее рядом территориальных, исторических и этнических преимуществ. Однако все это произошло сравнительно позже.

Внутренний мир отсталой Казахстана начал открываться перед европейски образованными людьми только в новое и новейшее время. Наиболее беспристрастные и наблюдательные из них приходили к неожиданным выводам относительно ценности и своеобразия правовой культуры казахов. Русский ученый-востоковед А. Левшин впервые заговорил о «золотом веке» в правовой истории казахов (1832 г.). Поляк А. Янушкевич, проводивший годы в Казахии, писал о местных Демосфенах и Цицеронах, удивлявших общество ораторским и политическим даром, существование которых в Степи цивилизованному миру предстоит признать (середина XIX в.).

В изучении казахского права можно выделить три этапа. Первый этап связан с колонизацией казахской Степи царской Россией. Хронологически он охватывает XVIII — начало XX в. Второй этап приходится на период советской власти (1917–1989). Третий этап начинается с образования независимого государства казахов — Республики Казахстан (1990 г.). На первых двух этапах обращение к проблемам казахского права было обусловлено соображениями политики колониальной царской России, а затем имперского политического курса советского государства. О начале системного и систематического изучения казахской обычно-правовой системы — казахского права, как уже указывалось, можно говорить только применительно к третьему этапу, т.е. оно начиналось с приобретения Казахской республикой государственной независимости.

Царская Россия в процессе проведения политики колонизации и превращения Казахстана в свою вассальную территорию натолкнулась, по признанию самих государственных чиновников, на необычное явление — на особо прочную регулятивную и охранительную роль обычно-правовых установлений, судебных учреждений, а также социальной группы биев-судей в политической жизни и в общественном сознании народа, что контрастировало на фоне уровня развития и отсталости края. Активное внедрение штампов колонизации в экономику, ограничение власти казахских ханов в трех главных жузах Степи, а затем их упразднение, репрессивные меры оказались явно недостаточными для достижения целей подчинения Степи. Чем активнее была эта политика, тем больше

было сопротивление ей со стороны институциональных учреждений казахского права. Царское правительство довольно скоро убедилось в том, что распространение влияния на казахское общество невозможно без завоевания и укрепления позиции в правовой сфере, в основе которой лежали выпестованные, подвергшиеся селекции в течение многих столетий обычно-правовые установления. И всякие изменения и реформы, которые оно хотело провести в Казахстане в интересах колониальной политики, должны были не только учитывать эту реальность, а исходить из нее. Правительственные органы на самом ответственном уровне заговорили о первоочередной необходимости обстоятельного изучения правовой морали кочевого народа. Такая политика становится неотъемлемым элементом политики царизма в Казахстане, стремившегося реформировать управление Степью.

Начиная с 20-х гг. XIX в. отпускаются средства, снаряжаются комиссии, даются указания властям, обосновавшимся в северных и северо-западных пограничных областях Казахстана, об активном собирании и изучении юридических норм кочевого населения Степи. Один за другим появляются исследования, собрания «обычного права киргизов», под которыми в то время понимали казахов: «Сборник обычного права сибирских инородцев» (Самоквасов Д.Я. Варшава, 1876); «Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющие в Малой киргизской орде силу закона» (Баллюзек Л.Ф. Оренбург, 1871); «Обычное право киргизов» (Козлов И.А. Омск, 1886); «Материалы для изучения юридических обычаев киргизов» (Маковецкий К.Е., 1886); «Обычное право киргиз» (Леонтьев А. М., 1890) и др.

Среди образованных российских чиновников, особенно молодого поколения, работавших в колониально-административных учреждениях Казахстана, по мере их знакомства с «отсталым», «кочевым» обществом казахов возникает пристальный интерес к их правовой культуре. Так, И.А. Козлов по окончании юридического факультета Петербургского университета (1877 г.) направляется для работы в «Сибирское управление» Казахской Степью, в г. Омск. Не без его инициативы с начала 80-х гг. начинается массовый «сбор сведений о юридических обычаях», санкционированный генерал-губернатором Западной Сибири, в ведении которого находился обширный Центральный Казахстан. Он в одной из первых статей, опубликованной в 1882 г., доказывает необходимость ограждения «бийского суда» от административного разрушения: «В сознании народа звание бия принадлежит тем немногим, которые отмечались безукоризненной честностью, с природным умом, соединяют глубокое познание в коренных обычаях народа. Бий есть живая летопись народа, юрист или законовед его»¹. Через газету «Особое прибавление к Акмолинским областным ведомствам» (1888–1894 гг.), которую он редактировал, обращается к местным знатокам истории права казахов, к некоторым из них персонально, с просьбой прислать статьи о «Степных законах» и обещает напечатать их «с благодарностью»². Аналогич-

¹ Материалы по обычному праву казахов. Алма-Ата, 1948. С. 224.

² Особое прибавление к Акмолинским областным ведомствам. Омск, 1888. № 14.

ную позицию в оценке казахского права занимал и другой молодой русский чиновник-исследователь Н.Н. Максимов. Он так же, как и И.А. Козлов, окончил юридический факультет Петербургского университета, но только на пять лет позже. Работал в Степном крае (г. Омск) с 1883 по 1898 г., много ездил по Степи, общался с «живыми» биями как свидетелями «ушедших времен», изучал быт и «юридические обычаи» казахов. Опубликованные им статьи и его записки содержат интересные идеи и наблюдения относительно возвышения роли биев и значения «степного права» казахов в прошлом и о причинах их последующего упадка. Он указывал, что и в его время (последняя четверть XIX в.) можно было наблюдать, когда решение бия еще «считалось безусловным»¹. Он, как и некоторые его единомышленники-чиновники, пытался убедить руководство царской администрации о необходимости приступить к составлению «свода обычного права» казахов. Эту свою идею он обосновывал тем, что казахское право мало изучено, его нормы и институты подвергаются внешним влияниям, а местных их знатоков становится меньше и меньше. Он отрицательно относился к распространению влияния мусульманского права (шариата) на юридические нормы в жизни казахов². Находя обоснованными эти и другие высказывания экспертов в 40–60-х и 80-х гг. XIX в., царское правительство учреждало не одну авторитетную комиссию по изучению системы управления и роли в нем биев, а также «юридических обычаев» казахов с целью определения возможных направлений государственной политики по превращению края в окраинную территорию империи. В результате деятельности ряда правительственных комиссий, местных пограничных властей и их чиновников был собран огромный фактический материал об обычно-правовых правилах казахов, об их реальной регулятивной силе в различных сферах общественной жизни. Этот материал, независимо от целей его накопления, представляет большую познавательную и научную ценность. Часть собранного материала была в свое время опубликована в виде сборников норм обычного права казахов. Многие тома записей норм, различных справок и отчетов, характеризующих обычно-правовые правила казахов, отложились в архивных хранилищах СССР и Российской Федерации (Москвы, Петербурга, Омска, Оренбурга, Ташкента, Томска, Алматы).

Поворот от собирания норм казахского права к их изучению в русле определенных идеологических установок наметился на втором этапе — после революции в России 1917 г. В организационном плане учреждение Академии наук Казахской ССР и Сектора права в ее составе (1946 г.), Института философии и права (1958 г.), а затем на его базе — Института государства и права в структуре Национальной академии наук (1992 г.) сыграло существенную роль в историко-правовых исследованиях в Казахской республике.

---

¹ Максимов Н.Н. Народный суд у киргизов // Журнал Юридического общества при Императорском Санкт-Петербургском Университете. 1897. Кн.7. С. 65.

² Максимов Н.Н. О необходимости приступить к составлению сборника «Киргизского обычного права»: Отчет о деятельности Западно-Сибирского Русского географического общества за 1897 год. Омск, 1899. С. 9 — 12.

Особенно после второй мировой войны возрос научный интерес к проблемам казахского права, его древним институтам. В первую очередь, это было связано с подготовкой и изданием курсов по «Истории Казахстана», вначале в виде очерков, а затем в виде многотомных изданий, в ходе которых невозможно было пройти мимо проблем обычно-правовой системы средневекового Казахстана. В эти годы появляются специальные правовые исследования Т.М. Культелеева¹, С.Л. Фукса², выходят из печати «Материалы по обычному праву казахов», т.1 (1948 г.), «Материалы по политическому строю казахов», т.1 (1960 г.), «Проблемы казахского обычного права» (1989 г.), увидели свет монографии и проблемные сборники, защищаются кандидатские и докторские диссертации, тематика которых посвящена политической и правовой истории «дореволюционного» Казахстана (до 1917 г.). Среди них докторские исследования З.Ж. Кенжалиева «Традиционная правовая культура казахов» (1996 г.), Н.У. Усерова «Казахское право и нормы мусульманского права» (1998 г.), М.А. Кул-Мухаммеда «Политико-правовая история казахов в оценке деятелей партии «Алаш» (1999 г.), С. Узбекулы «Общественно-политическая и правовая мысль в Казахстане с XVII до начала XX века» (1999 г.). Среди кандидатских диссертаций следует указать на работы К.А. Абишева «Русская передовая интеллигенция Западной Сибири в истории политической и правовой мысли Казахстана» (1990 г.), Н.А. Ахметовой «Институт «кун» в обычном праве казахов», Ш.А. Андабекова «Чрезвычайные съезды биев» (1995 г.), Г.З. Идрисова «Политические и правовые воззрения М. Сералина» (1985 г.) и др.

При всей важности и мобильности исследований, проведенных в годы советской власти, они были подцензурными, ограниченными рамками «классового подхода» и преследовали узкоидеологические цели. Основывались на делении общества на эксплуататоров и трудящихся. Поскольку бии-судьи, судебные ораторы, знатоки и хранители «юридических обычаев» в основном происходили из зажиточной части населения, отношение к ним было отрицательным, какую бы они не играли выдающую роль в жизни и истории народа. Для советской власти было первостепенно и важно показать и выпятить приоритет и превосходство советского уклада и образа жизни для всех нерусских народов и как можно больше принизить роль их культурных ценностей досоветского периода. Казахское общество и его правовые учреждения «в древней форме» оценивались как «антисоветские» и отсталые.

О начале системного и систематического изучения проблем казахского права можно говорить только применительно к третьему этапу — к периоду после приобретения Казахстаном государственной независимости. Процесс активной реабилитации видных общественных деятелей казахского народа, ставших жертвами советской репрессии, сопровождался и реабилитацией казахского права в

---

¹ *Культелеев Т.М.* Уголовно-обычное право казахов. Алма-Ата, 1955 (опубликовано под моей редакцией после трагической гибели автора. — С.З.).

² *Фукс С.Л.* Обычное право казахов в XVIII — первой половине XIX века. Алма-Ата, 1981 (опубликовано под моей редакцией после смерти автора. — С.З.).

«древней форме». Несмотря на колоссальный урон, нанесенный рукописному наследию при советской власти, выразившийся в массовом уничтожении письменных архивов и записей, хранившихся по традиции у отдельных образованных лиц, нередко они уничтожались и сжигались даже самими хранителями, держателями в результате поголовного страха быть уличенными в «приверженности» к старому режиму и порядкам. Исследование золотого века казахского права возобновилось и набирало большой размах только после приобретения Казахстаном независимости. Поиски и сборы, направленные на воссоздание живой истории казахского права с его непреходящими гражданскими и культурными ценностями принесли серьезные и значительные результаты. Людская память, хранившая многие образы и портреты правовой реалии казахов минувших веков, оказалась сильнее меча душителей народного духа.

За последние десять лет в изучении казахской национально-традиционной правовой системы сделано многократно больше, чем за предыдущие эпохи вместе взятые.

III

Ничто в казахском обществе не ценилось выше, чем царство Слова и царство Закона. Красноречие и риторика были неизменными атрибутами общения на любых уровнях — семейном, клановом и государственном. Они были забавой и искусством. Особенно ценились в них богатство словарного состава, образов и логика. При искусном их сочетании и построении речи выступления и беседы обладали громадной силой убедительности. В социальной среде и коллективе, воспитанных в духе восприятия слова не только как средства общения, а как нечто большего — как духовной пищи, оно воспринималось особенно заинтересованно и сознательно. Вольность мирного кочевого образа жизни с сильными остатками родоплеменных объединений и вольность пространства обитания населения способствовали формированию феномена Слова и превращению его в идол поклонения.

Казахское правосудие — бийский суд «в древней форме» — было той областью, где сила красноречия, правдивого слова была востребована и проявилась в наибольшей степени. Судья-би был знатоком норм казахского права в его историко-эволюционном развитии и оратором, олицетворявшим степную Фемиду. Именно первейшим источником красноречия, ораторского искусства, их хранителями и реформаторами выступала особая профессиональная социальная прослойка общества — бии, отправлявшие судебную власть. Судебно-процессуальные нормы казахского права построены так, чтобы всемерно поддерживать и создавать условия свободы судебной функции. В такой оценке единодушны крупнейшие деятели культуры и науки казахской земли, многие из которых жили на стыке «старого» XIX и нового XX в. и с молоком матери впитали суть и принципиальные азы казахского правосудия, передававшиеся из поколения в поколение и дошедшие в основных устоях в глубине памяти народа до новейшего времени. Действующему Президенту республики, ученому-академику

Н.А. Назарбаеву принадлежат слова, сказанные им о трех выдающихся «степных» юристах — биях XVII–XVIII вв. — о Толе бие, Казыбек бие, Айтеке бие: «Ұш данағөйдің өнегелі өмірі, ел қамын жеген адал еңбегі, топ бастаған көсемдігі, от ауызды, орақ тілді шешендігі, мүлтіксіз әділдігі жөніндегі айтар әңгіме аз емес» — «Можно говорить много о славной жизни этих трех великих людей-биев, об их деяниях во имя чести, достоинства и предельной преданности делу народа, об их природном предводительском таланте, ораторском даре, безупречной справедливости». Эта же мысль была высказана крупным ученым-академиком, бывшим президентом Национальной академии наук К.И. Сатпаевым. В 1927 г. он писал, что в народной памяти еще живы неподкупные образы выдающихся казахских биев прошлых эпох. Лучше о них говорят изречения, дошедшие до нас через столетия: «Ханда қырық кісінің ақылы болса, биде қырық кісінің ары, білімі бар» — «Если у хана есть ум сорока человек, то у бия — совесть и познание сорока мужей». Известный писатель А. Нурпеисов признавался: «С годами я, все чаще оглядывая мысленно скрытые пласты веков казахской истории, все более и более поражаюсь ... Три мудреца, чьи имена сегодня не сходят с уст благодарных потомков — Толе, Казыбек, Айтеке, не только были наделены Богом великим ораторским искусством. Они точно так же, как Цицерон в Древнем Риме, исполняли широкий круг государственных обязанностей, в том числе судей-биев, утверждая тем самым своими деяниями принципы демократии Великой Степи». Казахский аналитик-писатель немецкого происхождения Г. Бельгер трех степных судей-биев называет «тремя пророками» и говорит, что они «в историческом сознании воспринимаются как святыня, как неразрывное единство народного духа, как воплощение духовной субстанции Казахстана».

Многочисленные исследования национальных и иностранных авторов, включенные в настоящий том, были опубликованы в последнее десятилетие — в период свободы от цензуры. Они вскрывают исторические корни и особенности общественной, государственной организации Казахстана, послужившие основой формирования и утверждения Степной демократии на этой земле — феномена казахского права в его «древней форме». Вот некоторые из них: «Қазақ шешендік өнері XII–XIII ғасырларда Майқы би мен Аяз билерден басталады» — «Искусство национального красноречия берет начало от Майқы бия и Аяз бия, живших в XII–XIII веках» (Б. Адамбаев). Всемирно известный писатель, ученый и знаток казахской истории М.О. Ауэзов указывал: «...Әрбір хан өз қасында ақылшы болатын биді таңдағанда, ең алдымен сөз тапқыш өткір деген шешеннен, судырлаған ақыннан алатын» — «Каждый хан, когда выбирал себе советника-бия, главными критериями были его ораторские и поэтические данные, мудрость и находчивость в словопрениях». Неумолимый и плодотворный исследователь истории национальной литературы Р. Бердыбаев отмечает, что «Ұлы билер барлық кезде үлкенді-кішілі іс әрекетінің бәрінде ел мүддесін өз бастарының мүддесінен жоғары қойған» — «Выдающиеся бии в больших и малых своих деяниях всенародные интересы ставили выше личных и клановых интересов».

Значение казахского права выходило далеко за пределы своей собственно регулятивной нормативной роли в этнокультурных границах Казахстана, оно вы-

полняло одновременно несколько функций: регулятивную, управленческую, объединительную, охранительную и гуманистическую. Казахское право было в широком смысле законом и властью, источником общественного бытия и нравственности, искусством и духовной ценностью. Этими чертами, видимо, обусловлены его жизненность и удивительная стойкость перед лицом целенаправленного и мощного натиска — мусульманского права и других иноземных систем права таких же кочевых, полукочевых сообществ, оседлых и земледельческих культур и государств, в том числе русского законодательства. Их влияние на казахское право не переросло в разрушительную силу. Оно затрагивало часто верхушки общества, отдельные его социальные пласты. Доминирующая регулятивная позиция и импульс саморазвития казахского права сохранились до новейшего времени. Как указывал в середине XIX в. Чокан Валиханов, «суд биев, несмотря на 40-летие русского влияния, остался таким, каким он был за сотни, может быть, за тысячу лет до нас».

Ранний упадок величия Степи кипчаков — прародины кочевой цивилизации не привел к упадку престижа и роли казахской правовой культуры. В этом противоречивом процессе, по-видимому, сказалось ее пространственное жизнеобитание на обширной «свободной» зоне Степи. Однако хозяйственный, культурный застой и относительная изолированность средневековой Степи, ее отрыв от преуспевающих в своем развитии других частей мира сыграли свою роль. Обширный Центрально-Азиатский регион был отодвинут на задний план мировой истории и надолго выбыл из игры.

Подлинное изучение казахского права в его «древней форме», можно сказать, резкий поворот и бум в его познании произошли в последнее десятилетие — с приобретением Казахстаном государственной независимости. Об этом свидетельствуют публикуемые в настоящем томе труды ученых и деятелей культуры.

С разрушением «идеологической стены», возведенной на пути самопознания и самоутверждения казахского народа, оказавшегося в сфере политики советской империи, державшей взаперти вековой его дух, как бы потоком прорвалась на свет накопившаяся внутренняя его сила. Она была духовной силой-струей, впадающей в общий процесс развития цивилизации.

Вначале, с наступлением «политической оттепели» после смерти Сталина, а затем — особенно в постсоветский период, исследования проблем истории правовой культуры казахов стали в республике в числе приоритетных. В них участвовали литераторы и востоковеды, историки и юристы. Постепенно воссоздавалась целостная картина периода «судебно-правового ренессанса» в средневековой истории казахского общества.

Многоаспектные исследования казахского права и бийского правосудия в «древней форме» характеризуют их как одно из ценностных наследий тюркской кочевой цивилизации, раскрывают их особенности и указывают место в общечеловеческой правовой культуре.